

BIZALOM, NORMAKÖVETÉS ÉS TÁRSADALMI RÉSZVÉTEL MAGYARORSZÁGON A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN

Kulcsszavak: értékek, bizalom, normakövetés, részvétel

A következő tanulmányban áttekintem, hogy az elmúlt 20–25 évben, a rendszerváltás óta eltelt időszakban hogyan változott a magyar társadalom integrációja szempontjából releváns érték-szerkezet. A céloom tehát helyzetleírás, nem pedig a változások okainak megtalálása.

A társadalmi integráció vizsgálatokor, röviden és egyszerűen fogalmazva, arra vagyunk kíváncsiak, hogy mi tartja össze a társadalmat. A szociológia tudományának egyik alapvető kérdéséről van szó, amivel már a szociológia klasszikus képviselői is foglalkoztak. Jelen tanulmányban a társadalmi integrációt a társadalom tagjainak együttműködési hajlandóságaként, a tagok közti szolidaritásként értelmezzük. A társadalmi integráció ellentéte ennek megfelelően a dezintegráció, amely a társadalom tagjai közötti bizalom- és szolidaritáshiánnyal, a normasértések gyakoriságával, az alacsony együttműködési szinttel jellemezhető.

Az elemzéshez részben a vizsgált időszakban írt szakirodalmak feldolgozását, részben az ekkor készített adatfelvételek másodelemzését végzem el. A tanulmány a következőképpen épül fel: először bemutatom, hogy milyen kapcsolat van a bizalom, a normakövetés és a társadalmi részvétel, a civil és politikai aktivitás között, majd ezt követően megvizsgálom, hogy a három területen hogyan alakult a rendszerváltás utáni magyar társadalom helyzete.

Rosszul integrált társadalmak

Banfield (1958) klasszikus munkájában egy dél-olaszországi kisvárost vizsgált, melyben a közéleti részvétel meglehetősen alacsony volt, a gazdaság nem fejlődött, az emberek nem bíztak egymásban. Ennek okát abban találta meg, hogy a város polgárai a saját családjuk materiális, rövid távú hasznát igyekeztek maximalizálni, és azt feltételezték, hogy a többiek is így tesznek. A jelenséget „*amorális familizmusnak*”, „*amorális családközpontúságnak*” nevezte. Definíciója szerint „*az amorális családközpontúság társadalmában senki sem mozdítja elő a csoport vagy a közösség érdekét, kivéve, ha az a saját előnyére is válik*” (Banfield 1958:85). Egy ilyen társadalomban az állampolgárok nem foglalkoznak a köz ügyeivel, senki nem kezdeményez, a hivatalnokok és a politikai vezetők megvesztegethetőek, és ha mégsem, akkor is korruptnak tekintik őket. Ebben az értelemben a familizmus egy társadalmi állapot (Dupcsik–Tóth 2008), ami a bizalom alacsony szintjével, a közéleti aktivitás hiányával, a társadalmi kapcsolatok gyengeségével jellemezhető. Az ilyen társadalmakban a családba vetett bizalom nem elsősorban abszolút, hanem a másokba vetett bizalomhoz képest relatív értelemben magas.

Az amorális családközpontúság példája a másokba és az intézményekbe vetett bizalom alapvető fontosságára hívja fel a figyelmet. Az alacsony bizalmi szint a normakövetéssel és

a korrupcióval, valamint a társadalmi, közéleti részvétellel is kölcsönösen összefügg. Ha valaki nem bízik másokban, úgy véli, hogy az általa vallott értékeket a többiek nem osztják, hogy nem várható másoktól kölcsönösen tisztességes magatartás, hajlamosabb lehet elsősorban vagy kizárólag a saját érdekeit követni (Brann–Foddy 1987, Messick et al. 1983, Tyler–Degoey 1995). Az önérdékkövetés pedig a közösség érdekének figyelembevételét gyengíti, és a közösségért végzett tevékenységek csökkenését eredményezi (Cohen 1999, Putnam 1993).

Mindez a normaszegések gyakoriságával és a korrupció mértékével is összefügg: az alacsony bizalom miatt ugyanis a saját érdeküket követő egyének hajlamosabbak a társadalmi normák megsértésére. A bizalomhiány és a közösséggel szembeni felelősségérzet, a társadalmi részvétel, a civil szervezetekben való aktív tevékenység hiánya együtt jár (Wollebaek–Selle 2002), a civil aktivitás alacsony szintje pedig gyengíti a közfeladatot ellátó személyek ellenőrzését (Nárai 2004a), így a korrupció csökkenése ellen hat. A folyamat természetesen kétirányú, a normaszegések és a korrupció visszahatnak a bizalom mértékére (Rose-Ackerman 2001). Az intézményekbe vetett bizalom mindemellett a gazdasági és politikai rendszer legitimitását biztosítja. *„A bizalom a társadalmi és gazdasági rendszer működés-módjának a helyeslését jelenti, valamint egy olyan társadalom-lélektani mechanizmust, amely a rendszerben résztvevők társadalmi viselkedését is pozitív módon befolyásolhatja, és kapcsolóként szolgál a személyes motivációk és hitvallások, illetve az elérni kívánt szervezeti és társadalmi célok között”* (Csepeli et al. 2004:3).

A társadalom integrációjában közvetlenül betöltött szerepén túl a bizalom rendkívül fontos többek között a gazdaságban (Algan–Cahuc 2010, Csepeli et al. 2004), az új társulások létrehozásában (Fukuyama 1997), valamint az egyének szubjektív jól-létét is befolyásolja (Helliwell–Wang 2010). Végso soron a társadalom életminőségének az alapja (Ward–Meyer 2009), a részvétellel és a normakövetéssel együtt pedig a demokrácia működésének feltétele (Putnam 1993).

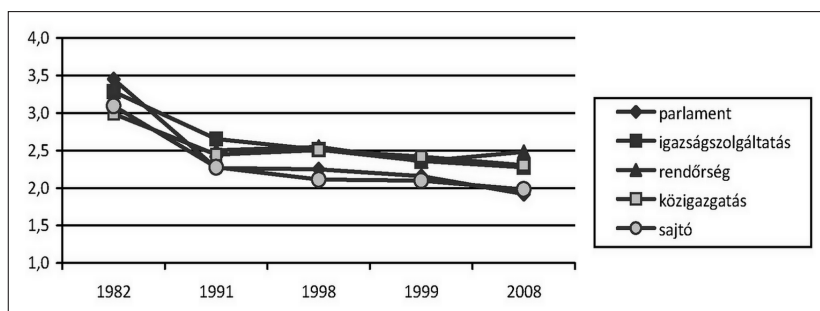
Bizalom

Jelen tanulmány szempontjából a társadalmi bizalom mértéke fontos, így nem foglalkozunk a családba, barátokba, az erős kötésekbe vetett bizalommal (Khodyakov 2007). A társadalmi bizalmat kétféleképpen szokták mérni: egyrészt az emberek egymás közti bizalmával (általánosított bizalom), másrészt az intézmények (kormány, parlament, rendőrség stb.) iránti bizalommal. Számos vizsgálat szerint Magyarország európai összehasonlításban meglehetősen alacsony bizalmi szintet mutat (Dupcsik–Tóth 2008, Giczi–Sik 2009, Tóth 2009). Csepeli és munkatársai (2004) hasonló megállapításra jutottak a sikeresség és a gazdagság külső és belső oktulajdonítását vizsgálva. Az általános bizalmatlanságot a külső oktulajdonítás belső oktulajdonítással szembeni dominanciájaként definiálták. Összességében azt találták, hogy 1991-ben Kelet-Európában nagyobb volt az általános bizalmatlanság, mint a nyugati országokban. Eredményeik szerint Kelet-Európában mind a sikerességet, mind a gazdagságot kisebb arányban tulajdonítják belső okoknak, azaz kisebb arányban tekintik megérdemeltnek, mint Nyugat-Európában vagy az Egyesült Államokban. Ráadásul Kelet-Európában 1991 és 1996 között nőtt a külső okok (pl. indulási előny, jó kapcsolatok) szerepének hangsúlyozása. Mindezek a gazdasági rendszer legitimitását ássák alá. Az 1990-es évek elején a magyar társadalom demokráciafogalma a többi kelet-európai országéhoz képest jobban kötődött az anyagi jóléthez (Simon 1996), azaz a rendszerváltás idején erős volt a nyugati életszínvonalhoz való felzárkózás és a meggazdagodás iránti vágy, valamint a meritokratikus szabályok

erős hitellel bírtak (Csepeli et al. 2004). Később részben e várakozások beteljesülésének hiánya vezetett csalódáshoz, az intézményekbe vetett hit elvesztéséhez, bizalmatlansághoz.

Ezt az okfejtést a *European Social Survey* (ESS)¹ és a *European Values Study* (EVS)² idősoros adataival is vizsgáltuk. Az utóbbi kutatásban 1982 és 2008 között állnak rendelkezésre adatok. A kérdőívekben a válaszadóknak a parlament, a jogrendszer, a sajtó, a közigazgatás és a rendőrség iránti bizalmukat négyfokozatú skálán kellett kifejezniük. Az 1. a) ábrából látszik, hogy 1982 és 2008 között meredeken csökkent az intézményekbe vetett bizalom. A parlament esetében az 1982-es 3,4-es átlagról 2008-ra 1,9-re csökkent a bizalom mértéke, az igazságszolgáltatás esetében 3,3-ról 2,3-re, a közigazgatásnál 3-ról 2,3-re, a sajtónál 3,1-ről 2-re. Ha a politikai környezetet figyelembe véve az 1982-es válaszok őszinteségében kételkedünk is, a trend 1991 és 2008 között is hasonló. A parlament, az igazságszolgáltatás és a sajtó iránti bizalom 3-4 tized ponttal csökkent a rendszerváltás után. Ezzel szemben a közigazgatásba és a rendőrségbe vetett bizalom állandónak tekinthető.

1. a) ábra: Az intézményekbe vetett bizalom alakulása Magyarországon (1–4 skálán), 1982–2008

Az adatok forrása: EVS

Az 1. b) ábra az ESS adatait tartalmazza. Itt a válaszadóknak 0-tól 10-ig egy tizenegy fokú skálán kellett értékelniük az egyes intézmények iránti bizalmukat. 2009-ig a tendencia a már megismerthez hasonló: a parlament, a politikusok és a jogrendszer iránti bizalom is csökkent, sőt ekkorra az egyébként stagnáló rendőrség iránti bizalom is kisebb lett, mint három évvel korábban. Feltehetően ennek okai között megtaláljuk a 2006. októberi eseményeket, az egyre szaporodó korrupciós botrányokat, a kormány meggyengült legitimitását. 2010-ben a kormányváltás után³ jelentősen nőtt az intézmények iránti bizalom, de még így sem érte el

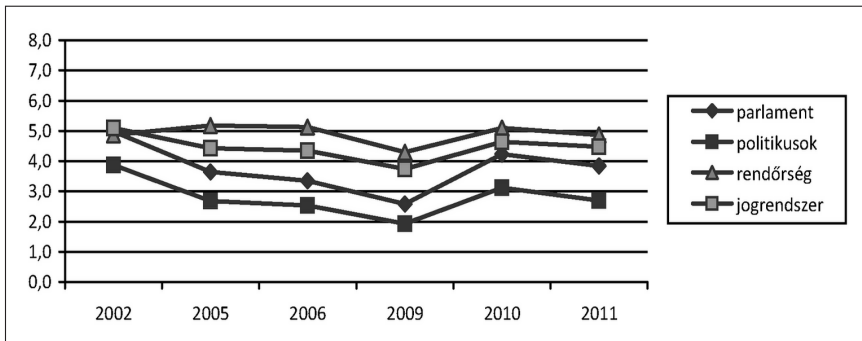
¹ A *European Social Survey* azzal a céllal indult, hogy tudományos igényességgel vizsgálja a (főként) európai országokban történő attitűdváltozásokat, viselkedés- és véleménymintázatokat. 2002 óta öt hullám adatfelvétele készült el, 2012-ben történik a hatodik hullám adatfelvétele. Minden egyes hullám kérdőíve állandó és hullámonként változó részeket is tartalmaz. A részletes dokumentáció és az adatfájlok a www.europeansocialsurvey.org honlapon érhetők el.

² A *European Values Study* adatfelvételét kilencévente végzik el. A kutatás az európaiak értékeinek, preferenciáinak, attitűdjeinek feltérképezését tűzi ki célul több témában. Az utolsó hullám adatfelvételében 47 ország vett részt. A kutatás kérdőíve részben megegyezik a *World Values Survey* kérdőívével. A részletes dokumentáció és az adatfájlok a www.europeanvaluesstudy.eu honlapon érhetők el.

³ Az adatfelvétel 2010. október–decemberben történt.

a korábbi, 2002-es szintet. Különösen megnőtt a parlament és a politikusok iránti bizalom, ami a politikai változásokhoz fűzött fokozott várakozásokat jelezte. Ugyanakkor az azóta eltelt időszak azt mutatja, hogy a politikai elit nem tudott ezzel élni, nem felelt meg az elvárásoknak. A TáRKI 2011. májusi adatai⁴ szerint visszaállt a korábbi trend, azaz a bizalom mértéke ismét csökkenni kezdett. A politikusok iránti bizalom a 0–10 skálán átlagosan mindössze 2,7 pontos volt, a parlament iránti bizalom átlagosan 3,8 pontos, de még a jogrendszer (4,5) és a rendőrség iránti bizalom (4,9) is elmaradt a skála középértékétől, azaz a magyar állampolgárok inkább bizalmatlanok ezekkel az intézményekkel szemben.

1. b) ábra: Az intézményekbe vetett bizalom alakulása Magyarországon (0–10 skálán), 2002–2011

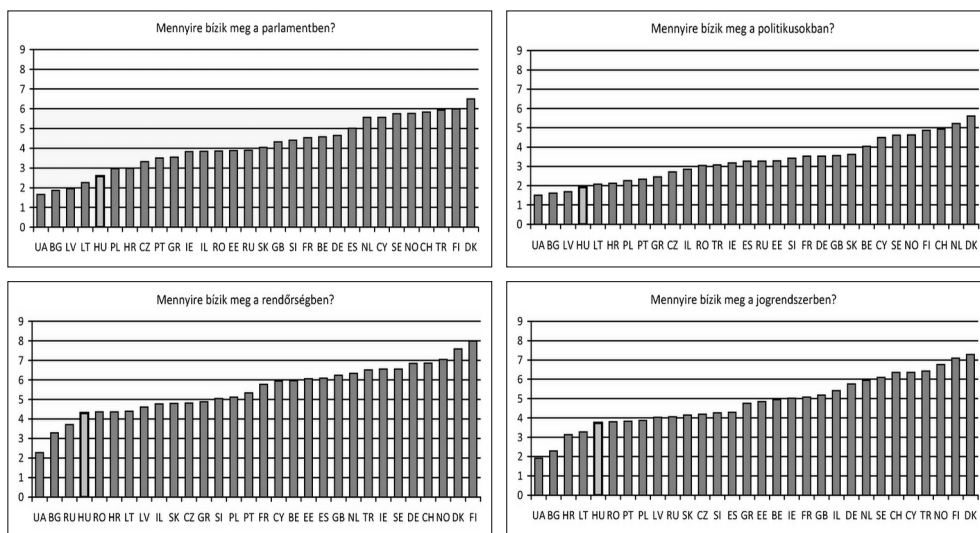

Az adatok forrása: ESS (2002–2010), TÁRKI Omnibusz 2011/5 (2011)

Magyarországon az intézményi bizalom más európai országokkal összevetve is viszonylag alacsony. 2008–2009-ben a vizsgált négy területen – parlament, politikusok, jogrendszer, rendőrség – Magyarország az utolsó helyek egyikét foglalta el a vizsgált harminc ország közül (2. ábra). Az intézményi bizalom a többi kelet-európai országhoz hasonló mértékű volt, és messze elmaradt a skandináv országokra, Svájcra vagy Hollandiára jellemző mértéktől. Mivel a magyar adatfelvétel 2009-ben készült, a fent már jelzett körülmények miatt ez az adat a vizsgált időszak bizalmi szintje alsó becslésének tekinthető. 2010–2011-ben huszonhat európai ország közül a középmezőnyben, a középmezőny alján helyezkedett el az ország (3. ábra), jellemzően a többi kelet-európai államot megelőzve, de továbbra is jelentősen elmaradva az éllovasoktól. A politikai változások és a kormányváltás miatti várakozások miatt ezeket az adatokat felső becslésnek tekintjük. Mindezek alapján elmondható, hogy Magyarországon az intézmények iránti bizalom az európai országok alsó feléhez hasonló mértékű, a kelet-európai országok között pedig a középmezőnyhöz, felső harmadhoz sorolható e tekintetben.

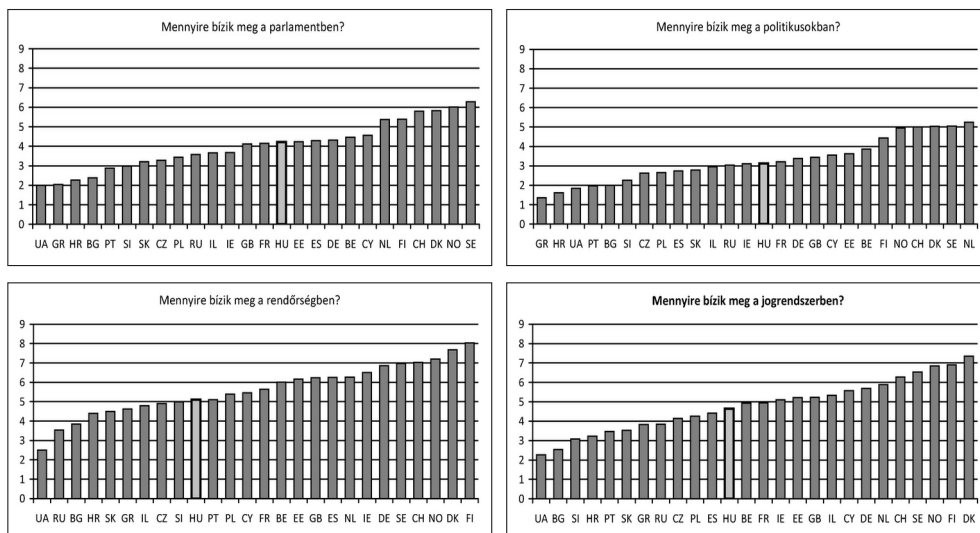
⁴ Az adatbázist (TDATA-H59: TÁRKI Omnibusz 2011/05) a TáRKI Adatbank bocsátotta a rendelkezésünkre. A felhasznált kutatás vezetői: Sik Endre és Simonovits Bori.

2. ábra: Az intézményekbe vetett bizalom európai összehasonlításban (0–10 skálán), 2008–2009

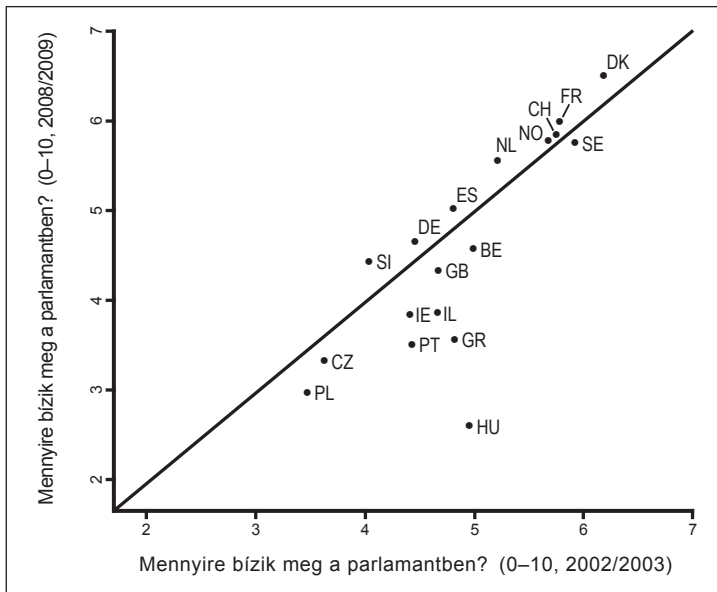
Az adatok forrása: ESS 4. hullám

3. ábra: Az intézményekbe vetett bizalom európai összehasonlításban (0–10 skálán), 2010–2011

Ha a többi európai országgal vetjük össze, akkor Magyarországon az intézményi bizalom változásának dinamikája is aggasztó mértékű. A 4. ábrán a parlament iránti bizalom szerepel az ESS 1. és 4. hullámából. A legtöbb országra az jellemző, hogy a két érték hasonló, a 2002–2003-as bizalmi szint nagyjából egyezik a hat évvel későbbivel, azaz az adott ország az átló közelében helyezkedik el. Ezzel szemben Magyarországon az évtized eleji bizalmi szint jelentősen meghaladja az évtized végén mértet, és a kettő közti különbség európai összehasonlításban egyedülálló. Az intézmények iránti bizalom mértéke mellett tehát a bizalom változásának trendje tekintetében is az egyik legrosszabb helyzetben vagyunk.⁵

4. ábra: A parlamentbe vetett bizalom változása
2002–2003 és 2008–2009 között

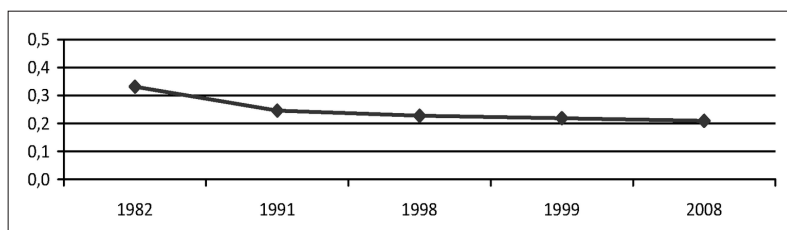
Az adatok forrása: ESS 1. és 4. hullám

Az általánosított (másokba vetett) bizalom mértéke némiképp másként alakult a rendszerváltás után, mint az intézményekbe vetett bizalom. Az 5. a) ábrán az EVS adatok láthatóak. A válaszadóknak arra a kérdésre kellett válaszolniuk, hogy melyik állítással értenek inkább egyet: a legtöbb emberben meg lehet bízni, vagy az ember nem lehet elég óvatos másokkal szemben. A grafikonon azok aránya van feltüntetve, akik az előbbi állítást választották, azaz megbízhatnak másokban. A legnagyobb bizalomvesztés 1982 és 1991 között történt, ekkor a másokban bízók aránya 33%-ról 25%-ra csökkent, majd az esés 1999-ig folytatódott (22%). 1999 és 2008 között nem történt érdemi változás, az utóbbi időpontban a másokban

⁵ Az ESS 5. hullámának adatait használva a változás kisebb mértékű, és Magyarország helyzete nem annyira kiugró, de a már részletezett speciális körülmények miatt úgy véljük, ez az összehasonlítás félrevezető lenne, nem felel meg a vizsgált időszakra jellemző trendnek. A 2. hullám vagy a 3. hullám adatait használva a következtetés nem változik: Magyarország minden esetben a legnagyobb bizalomcsökkenést mutató országok között van.

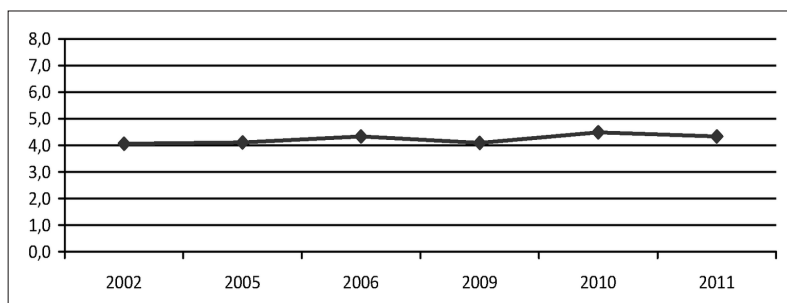
való bizalom 21%-os volt. Az általánosított bizalom mértékének állandóságát támasztják alá az ESS adatai is. Ebben a kutatásban 11 fokú skálán kellett a két állítással való egyetértést kifejezni. A válaszok átlaga 2002-ben 4,1 volt, majd a vizsgált időszak során 2010-ben volt a legmagasabb (4,5), míg a Tárki kutatásában 2011-ben 4,3 volt az átlag.⁶ Ez statisztikai értelemben magasabb, mint a 2002-es érték, ugyanakkor a kis eltérés miatt inkább az állandó mértékű általánosított bizalom trendjébe illeszkedik. Az intézményi bizalommal szemben tehát az általánosított bizalom mértéke a '90-es évek csökkenése után az új évezredben stagnált, azaz az emberek egymásba vetett bizalma nem csökkent tovább.

5. a) ábra: Az általánosított bizalom alakulása Magyarországon (0–1 skálán), 1982–2008

Az adatok forrása: EVS

5. b) ábra: Az általánosított bizalom alakulása Magyarországon (0–10 skálán), 2002–2011

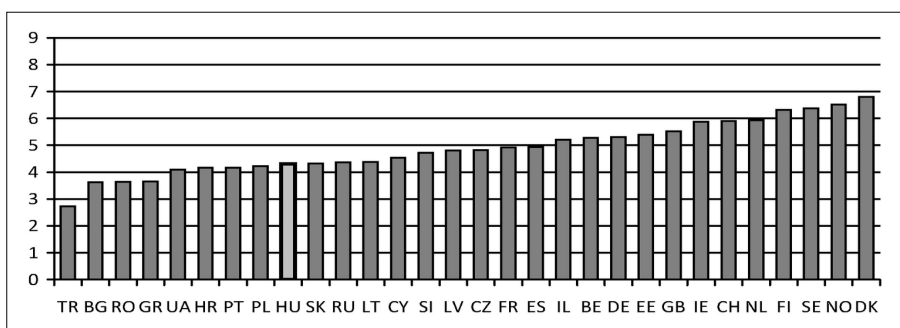

Az adatok forrása: ESS (2002–2010), TÁRKI Omnibusz 2011/5 (2011)

Európai összehasonlításban ennek ellenére az alsó harmadban, a középmezőny alján, a többi kelet-európai ország között található Magyarország (6. ábra).

⁶ Itt is megfigyelhető tehát a 2010-es politikai változások hatása, de az intézményi bizalomhoz képest jelentősen kisebb mértékben, ami a korábbi magyarázatok és az adatok elővigyázatos értelmezésének helyességét támasztja alá.

6. ábra: Az általánosított bizalom európai összehasonlításban (0–10 skálán), 2008–2009

Az adatok forrása: ESS 4. hullám

Normakövetés és korrupció

Keller (2009) a gazdasági erkölcsöt vizsgálva arra a megállapításra jutott, hogy a magyarok általánosságban erősen normakövetők, azonban ha az önérdeteket is figyelembe veszik, akkor megengedőek a normaszegésekkel szemben. Mindemellet a vizsgált 28 európai ország közül Magyarországon gondolták a legkisebb arányban, hogy a megfelelő képzettség az előrejutás két legfontosabb tényezőjének egyike, és itt gondolták a legnagyobb arányban, hogy a gazdag családba születés viszont az. Tóth (2009) elemzése szerint viszonylag nagy a normaszegést elítélők aránya. A '90-es évek óta 70-80% azok aránya, akik szerint helytelen, ha valaki nem vállalja be a teljes jövedelmét, hogy kevesebb adót fizessen, ugyanakkor egyfajta polarizálódás ment végbe a véleményekben: az ezt nagyon helytelenítők és az egyáltalán nem helytelenítők aránya egyaránt nőtt. Keller (2009) eredményével ellentétben Tóth úgy látja, hogy a környező országokhoz képest a magyarok megengedőbbek a normaszegésekkel szemben. Ennek magyarázata az lehet, hogy az összehasonlítás alapját képező kérdésekben megjelent az önérdekkövetés igénye, ami viszont alapvetően Keller következtetésének helyességét támasztja alá.

Tóth (2009) a bizalom és a normakövetés kapcsolatára is rávilágít. Amikor azt kérdezték az emberektől, hogy mit tennének, ha a szomszédjukhoz betörnének, 85%-uk válaszolta azt, hogy értesítené a rendőrséget, ugyanakkor *másokról* a kérdezettek harmada azt feltételezte, hogy nem venne az esetről tudomást. Egy másik példában egy elhagyott pénztárca feltételezett megtalálásakor a kérdezettek 15%-a mondta azt, hogy eltenné a pénztárcát, míg másokról ugyanezt 80%-uk gondolta. Mindössze 20%-nyi válaszadó tartotta önmagát és másokat is tisztességesnek. Ez azt jelenti, hogy „*a magyarok kétharmada (joggal vagy jogtalanul, nem tudjuk pontosan) úgy gondolja, hogy ő ugyan tisztességes, de a többiek nem*” (Tóth 2009:29). Jelentős tehát a másokkal szembeni bizalmatlanság abból a szempontból is, hogy megkérdőjeleződik a többi ember normakövetési hajlandósága.

A normakövetést három lehetséges szinten vizsgálhatjuk. Elsőként megnézhetjük, hogy mennyire elfogadottak a normaszegések, milyenek a normaszegésekről alkotott vélemények. Egy másik lehetséges szempont az érzékelt normaszegések mértéke, a normaszegések percepciója, vagyis az egyének hogyan látják, mások milyen gyakran sértik meg a szabályokat.

Végül egy harmadik megközelítési lehetőség annak vizsgálata, mennyire gyakori az egyének (bevallott) normaszegő cselekvése.

Az ESS és az EVS kutatások alapján úgy tűnik, a normaszegések elítélése erősödik a magyar társadalomban (*1. táblázat*). Amikor különböző tevékenységekről kérdezték az embereket, hogy egy 1-től 10-ig terjedő skálán mennyire tartják azokat megengedhetőnek, 1991 és 2008 között jellemzően csökkent az egyes normaszegések elfogadása. Például az adócsalásra adott átlagos pontszám 1991-ben 3,6 volt, ami már ekkor is a skála átlaga alatti, tehát az inkább elítélendő kategóriába esett, de 2008-ban már csak 1,6 volt az átlag, azaz a magyarok túlnyomó többsége szinte teljesen elfogadhatatlannak tartotta az adócsalást. Hasonló mondható el az állami támogatások jogosulatlan igénybevételéről és a saját érdek miatt történő hazugságról is. Két kiemelendő aspektusa azonban van a jelenségnek. Egyfelől a normaszegések szigorodó elítélése inkább a '90-es évek eleje és vége között jellemző, a 2000-es években már nincs igazán jelentős változás.⁷ Másfelől az adatok némiképp alátámasztják Keller (2009) állítását, hogy a normaszegés elítélésében ugyan élen járnak a magyarok, azonban az egyéni haszonszerzés esetében ez nincs így. Az állami támogatás jogosulatlan igénybevétele és az adócsalás helytelenítése erősebb, mint a saját érdek miatti hazugság és az áfa kikerülése miatt történő számla nélküli fizetésé. Míg az előbbi két cselekvés megfogalmazása általános, az utóbbi kettő esetében explicit módon is megjelenik a cselekvés mögötti önérdék, haszon.

A normaszegések percepcióját és a normaszegő cselekvéseket érdemes párban vizsgálni, már csak a kettő között megjelenő – már más kutatásokban jelzett – meglehetősen nagy diszkrépancia miatt is. A vizsgált négy tevékenység esetében 1999-ben a válaszadók 69–78%-a gondolta azt, hogy a többi magyar közül majdnem mindenki megteszi azokat. Ezzel szemben 2005-ben és 2010-ben 1% és 27% között változott azok aránya, akik azt választották, hogy a kérdezést megelőző öt évben legalább egyszer előfordult, hogy az adott – a másik kutatásban vizsgáltaktól részben eltérő – tevékenységet megtették. 2005-ben az ESS-kutatásban a válaszadók harmada állította, hogy a kérdezést megelőző öt évben előfordult vele, hogy használtan olyan árut vett, amiről később kiderült, hogy hibás, ugyanakkor mindössze 0,9%-nyian vannak, akik ugyanezen időszakban eladtak valamit úgy, hogy közben eltitkolták a hibáját.⁸ Két további tevékenység esetében lehetőség van a percepció és a cselekvés összehasonlítására. Ugyanakkor fel kell hívni rá a figyelmet, hogy az eltérő időpontok és a némileg más kérdésfeltevés miatt óvatosan kell kezelni az eredményeket. 2005-ben a válaszadók 27%-a állította, hogy a megelőző 5 évben legalább egyszer előfordult, hogy számlakérés nélkül fizetett azért, hogy ne kelljen áfát vagy más adót fizetnie, míg 1999-ben a megkérdezettek 76%-a vélte úgy, hogy a magyarok közül majdnem mindenki megteszi azt, hogy számla nélkül fizet az áfa kikerülése miatt. 2010-ben a válaszadók 25%-a ismerte el, hogy a megelőző öt évben elkövetett közlekedési szabálysértést (például gyorshajtást vagy piros jelzésen történő áthajtást), míg 1999-ben a megkérdezettek 69%-a gondolta azt, hogy az ország lakosai közül majdnem mindenki túl szokta lépni a sebességkorlátozást. Az utóbbi esetben tehát egy szűkebb normaszegés (gyorshajtás szemben általánosságban a közlekedési szabálysértésekkel) esetében is igen jelentős a különbség a percepció és az elismert cselekvés között.

⁷ Sőt az ESS adatai szerint 2005 és 2010 között valamelyest nőtt azok aránya, akik szerint nem, vagy legfeljebb csak kicsit elítélendő, ha valaki túlzott vagy hamis kárigényt jelent be a biztosítónak.

⁸ 2005-ben a kérdőívben volt olyan válaszlehetőség, hogy a kérdezett „*még nem volt olyan helyzetben*”, amire a kérdés vonatkozik. Ha ezeket a válaszadókat kizárjuk, 1% azok aránya, akik hibás árut adtak el másnak.

1. táblázat: A normaszegésekről alkotott vélemény, percepció és a normaszegések elkövetése

Idő		<i>Vélemény, attitűd</i>	<i>Percepció</i>	<i>Cselekvés</i>
		<i>Azok aránya, akik egyáltalán nem vagy csak kicsit tartják helytelennek (%)</i>	<i>Milyen gyakran történt vele az elmúlt 5 évben: a legalább egyszer válaszok aránya (%)</i>	<i>Milyen gyakran tette az elmúlt 5 évben: a legalább egyszer válaszok aránya (%)</i>
2005	Valaki használtan ad el valamit, és eltitkolja ennek hibáit	4,2	33,3 ^a	0,9
2005	Valaki számlakérés nélkül fizet azért, hogy ne kelljen áfát vagy más adót fizetni	39,5		27,0
2005	Valaki túlzott vagy hamis kárigényt jelent be a biztosítónak	10,7		1,7
2010	Valaki túlzott vagy hamis kárigényt jelent be a biztosítónak	16,2		1,4
2010	Olyan dolgot vásárol, amiről úgy gondoljuk, lehet, hogy lopott	21,7		6,5
2010	Valaki olyan közlekedési szabálysértést követ el, mint például a gyorsajtás vagy a piros jelzésen való áthajtás	24,8		25,1
		Mennyire tartja megengedhetőnek a tevékenységet (1–10 skála, átlag)	A magyarok hányad része teszi a következőket: a majdnem mindenki válaszok aránya (%)	
1982	Állami juttatásokat jogosulatlanul igénybe venni	1,5		
1991	Állami juttatásokat jogosulatlanul igénybe venni	2,8		
1998	Állami juttatásokat jogosulatlanul igénybe venni	2,8		
1999	Állami juttatásokat jogosulatlanul igénybe venni	1,7	70,4	
2008	Állami juttatásokat jogosulatlanul igénybe venni	1,6		

Idő		Vélemény, attitűd	Percepció	Cselekvés
		Azok aránya, akik egyáltalán nem vagy csak kicsit tartják helytelennek (%)	Milyen gyakran történt vele az elmúlt 5 évben: a legalább egyszer válaszok aránya (%)	Milyen gyakran tette az elmúlt 5 évben: a legalább egyszer válaszok aránya (%)
1991	Csalni az adóval, ha van rá mód	3,1		
1998	Csalni az adóval, ha van rá mód	2,4		
1999	Csalni az adóval, ha van rá mód	2,1	78,4	
2008	Csalni az adóval, ha van rá mód	1,6		
1991	Saját érdekében hazudni	3,7		
1999	Saját érdekében hazudni	2,5		
2008	Saját érdekében hazudni	2,7		
1999	Számla nélkül fizetni az áfa kikerülésére	2,6	76,2	
2008	Számla nélkül fizetni az áfa kikerülésére	2,5		
1999	Túllépni a sebességkorlátozást	2,0	68,8	

^a Használtan olyasmit vett, amiről hamarosan kiderült, hogy hibás.

Az adatok forrása: ESS 2. és 5. hullám (2005, 2010), EVS (1982, 1991, 1998, 1999, 2008)

Nemzetközi összehasonlításban vizsgálva az adatokat még erősebb alátámasztást kap az összefüggés: hazánkra olyan gondolkodás jellemző, hogy másokról normaszegést feltételezünk, míg magunkról nem; sőt mindezt egyfajta erkölcsi magaslatról, a normaszegések általános elítélése mellett tesszük (2. táblázat).

A normaszegések megengedhetősége alapján Magyarország a vizsgált országok közül az utolsók között szerepel, azaz nálunk a vélemények szintjén a normaszegések elfogadhatósága meglehetősen alacsony. Ugyanez mondható el a normaszegések bevallott elkövetéséről. A vizsgált három normaszegő cselekvést átlagosan a magyarok 10,9%-a követte el a megelőző 5 évben legalább egyszer, aminél kisebb arány csak négy országban tapasztalható. Ezzel szemben a skandináv országokban és Hollandiában is 25% körüli ez az arány. Hihető azt feltételezni, hogy nem arról van szó, hogy az említett országokban jelentősen magasabb a normaszegések aránya, mint hazánkban, sokkal inkább arról, hogy nálunk a válaszadók kevésbé voltak őszinték a kérdőív kitöltésekor. A normaszegések percepciója mindezt azzal egészíti ki, hogy Magyarországon kiemelkedően magas azok aránya, akik másokról normaszegést feltételeznek. Három normaszegő cselekvés esetében a magyar kérdezetek átlagosan 73,7%-a válaszolta azt, hogy a többi magyar közül majdnem mindenki megteszi azokat. Ez több mint háromszor nagyobb arány, mint a sorban Magyarország után következő Görögország esetében. A maradék 29 országban ugyanez az arány 4% és 18% közötti.

Hazánkra tehát egy rendkívüli mértékű bizalmatlanság és álszentség jellemző. Miközben a vélemények szintjén jelentős a normaszegések elítélése, másokról tisztességtelen magatartást feltételezünk, míg magunkat meglehetősen jónak látjuk, aminek az oka, úgy tűnik, inkább az őszinteség, mintsem a normaszegő cselekvések hiánya.

A normaszegések különleges esete a korrupció, amikor valaki elméletben a közösség érdekében végzett tevékenysége közben, a pozíciójával visszaélve sért normákat, vagy a másik oldalról: egy ilyen személyt vesz rá valami normasértésre. A korrupció mérésére meglehetősen elterjedt mérőeszköz a *Transparency International Korrupció Érzékelési Indexe* (CPI).⁹ Az egyes országok állami szektorában az egész világból, tehát nem az adott ország lakossága által érzékelt korruptség alapján készített 2011-es jelentés szerint a vizsgált 182 ország közül Magyarország az 54. helyen állt. 180 ország közül 2009-ben a 46., 2008-ban a 47., 2007-ben a 39., 2006-ban pedig a 41. helyen szerepelt. Összességében romló tendencia rajzolódik ki.

2. táblázat: A normaszegésekről alkotott vélemény, percepció és a normaszegések elkövetése európai összehasonlításban

Ország	Vélemény ^a	Ország	Percepció ^b	Ország	Cselekvés ^c
Fehéroroszország	3,9	Magyarország	73,7	Dánia	28,5
Görögország	3,7	Görögország	22,1	Norvégia	28,0
Litvánia	3,6	Olaszország	17,9	Hollandia	25,9
Franciaország	3,5	Törökország	17,5	Svédország	25,0
Belgium	3,5	Románia	12,9	Finnország	23,8
Luxemburg	3,4	Portugália	12,4	Németország	22,6
Ukrajna	3,3	Belgium	11,9	Ukrajna	22,6
Észtország	3,2	Ausztria	9,8	Franciaország	22,4
Szlovákia	2,9	Észak-Írország	9,5	Belgium	21,9
Oroszország	2,9	Fehéroroszország	9,0	Svájc	20,1
Hollandia	2,8	Írország	8,9	Szlovákia	19,8
Szlovénia	2,8	Szlovákia	8,5	Csehország	19,4
Spanyolország	2,8	Oroszország	8,4	Spanyolország	18,3
Finnország	2,7	Németország	8,3	Nagy-Britannia	17,4
Svédország	2,7	Dánia	7,7	Észtország	17,1
Nagy-Britannia	2,7	Csehország	7,1	Szlovénia	15,5
Dánia	2,6	Észtország	6,6	Írország	14,5
Ausztria	2,5	Franciaország	6,6	Oroszország	14,4
Észak-Írország	2,5	Hollandia	6,6	Ciprus	14,2
Lettország	2,5	Horvátország	6,6	Lengyelország	13,9
Románia	2,5	Izland	6,2	Horvátország	11,9
Lengyelország	2,4	Lengyelország	6,2	Magyarország	10,9
Németország	2,4	Ukrajna	6,0	Görögország	10,3
Írország	2,4	Spanyolország	6,0	Izrael	9,7

⁹ Elérhető: <http://cpi.transparency.org/cpi2011/>.

Ország	Vélemény ^a	Ország	Percepció ^b	Ország	Cselekvés ^c
Horvátország	2,3	Litvánia	5,7	Bulgária	8,1
Olaszország	2,3	Bulgária	5,6	Portugália	7,6
Izland	2,2	Finnország	5,6		
Portugália	2,2	Nagy-Britannia	5,4		
Magyarország	2,1	Málta	5,3		
Csehország	2,1	Svédország	5,0		
Bulgária	1,9	Lettország	4,4		
Málta	1,7				
Törökország	1,3				

^a Mennyire tartja megengedhetőnek a következőket? 1–10 skálán a három pontszám átlaga:

„Állami juttatásokat jogosulatlanul igénybe venni”, „Csalni az adóval, ha van rá mód”, „Számla nélkül fizetni az áfa kikerülésére”.

^b Az ország lakosainak mekkora része teszi a következőket? A majdnem mindenki válaszok arányának átlaga (%): „Állami juttatásokat jogosulatlanul igénybe venni”, „Csalni az adóval, ha van rá mód”, „Számla nélkül fizetni az áfa kikerülésére”.

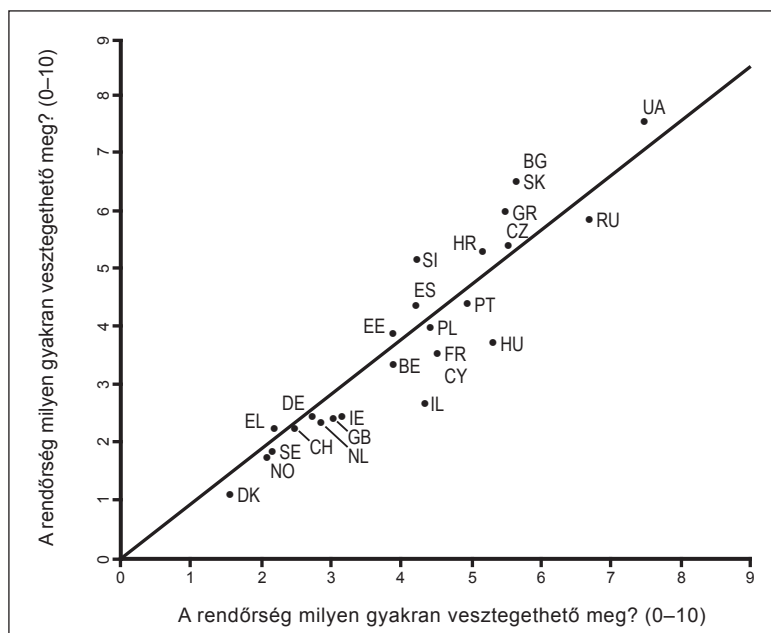
^c Az elmúlt öt évben milyen gyakran tette? A legalább egyszer válaszok arányának átlaga (%): „Jelentett be túlzott vagy hamis kárigényt a biztosítónak”, „Vásárolt valamit, amiről azt gondolta, lehet, hogy lopott”, „Követett el közlekedési kihágást, például gyorsajtást, vagy áthajtást a piros jelzésen”.

Az adatok forrása: EVS 3. hullám (Vélemény, Percepció), ESS 5. hullám (Cselekvés)

A lakosság által érzékelt korrupció mértéke 2007-ben Magyarországon a többi kelet-európai országhoz képest jellemzően kisebb, ugyanakkor a nyugat-európai országokénál általában magasabb volt. Ezzel szemben az évtized közepén a korrupció elfogadottsága – amennyiben passzív korrupcióról, azaz a csúszópénz elfogadásáról volt szó – Magyarországon volt az egyik legmagasabb az európai országok közül, míg az aktív korrupció, azaz a kenőpénz kérésének elfogadottsága átlag közeli volt. A többi normaszegéshez hasonlóan a korrupcióról is elmondható, hogy a gyakorlat, a cselekvések szintje elmarad az észlelés szintjétől, azaz a magyar lakosság magát nem tartja korruptnak, másokat azonban igen (Keller–Sik 2009).

Az ESS 5. hullámának kérdőívében rákérdeztek arra, hogy a válaszadók mennyire tartják megvesztegethetőnek a bíróságokat és a rendőrséget. Magyarország a bíróságok megvesztegethetősége tekintetében átlagos, a rendőrséget azonban az európai országok átlagához képest inkább megvesztegethetőnek tartjuk.

7. ábra: A bíróságok és a rendőrség megvesztegethetősége európai összehasonlításban (0–10 skálán), 2010–2011

Az adatok forrása: ESS 5. hullám

Társadalmi és civil részvétel

A politikai és civil részvétel a társadalom integrációját a bizalomépítésen és az állam ellenőrzésén keresztül is erősíti (Nárai 2004a). A részvételen túl, az előbbi dimenzió szempontjából, a kapcsolati tőke is fontos, mivel ez lehet az alapja a helyi részvételnek és az információ terjedésének is, így a barátokkal, szomszédokkal való gyakori találkozás szintén egy jól működő társadalom ismérve. Giczi és Sik (2009) elemzése szerint a barátokkal való kapcsolattartás intenzitása Magyarországon abszolút értékben magas, de az európai rangsor végén helyezkedünk el, míg a szomszédokkal való találkozás gyakorisága messze elmarad az európai átlagtól.

A rendszerváltás idején, 1989 és 1993 között a civil szervezetek száma megnégyszereződött, majd 1997 után – néhány évi stagnálást követően – ismét növekedés kezdődött (KSH 2008). A civil társadalmi aktivitás azonban az európai országok közül Bulgária és Románia mellett Magyarországon volt a legalacsonyabb: ezekben az országokban a felnőttek kevesebb mint 10%-a aktív tagja valamilyen civil szervezetnek (Giczi–Sik 2009). Míg az ezredfordulón az Európai Unió tagországaiiban 28% volt az önkéntes munkát végzők aránya, addig Magyarországon ez mindössze 4%-ot tett ki (Nárai 2004b). Ennek következtében egyes szerzők a társadalmi aktivitásról írva a rendszerváltás időszakához képest „visszalépésről” és „irányváltásról” írnak (Laki–Szabó 2004).

Gazsó (2005) az ezredforduló utáni évekre vonatkozó eredményei szerint a magyar tár-

sadalom politikai részvételi hajlandósága meglehetősen alacsony, „*az ország állampolgárait a mérsékelt politikai érdeklődés, gyér tájékozódási igény, továbbá a kollektív politikai cselekvéstől való nagymértvű elzárkózás jellemzi*” (Gazsó 2005:6). A magyar lakosság nem látja értelmét a kollektív politikai cselekvésnek, az elzárkózó-elforduló magatartás jellemző a társadalom összes csoportjára, a politikai részvétel az európai átlag alatt marad. Számos kutatás a közügyek iránti érdeklődés hanyatlásáról számol be. Például 2002 és 2006 között csökkent a politika iránti érdeklődés, a politika iránt egyáltalán nem érdeklődők aránya mintegy 50%-kal nőtt (Böhm 2008). Különösen aggasztó, hogy a fiatalok körében hasonló, sőt még nagyobb a politika iránti érdektelenség. A jó állampolgár tíz jellemzője közül 2008-ban a 15–29 éves fiatalok a két legkevésbé fontosnak az aktív politikálást és az önkéntes szervezetek munkájában való részvételt tartották (Bauer–Szabó 2009).

Az EVS adatai alapján 1991 és 2008 között csökkent a politikai és a civil szervezetekhez tartozás Magyarországon, és jellemzően ugyanez mondható el az önkéntes munkáról. Az nem meglepő, hogy 1991 után a szakszervezeti tagság és munka meredeken csökkent. A '90-es években nagyjából minden tizedik magyar vallotta magát vallási, egyházi szervezethez tartozónak, ami szinte a felére csökkent 2008-ra, míg az önkéntes munkát végzők aránya az ezredforduló környéki felfutás után visszaállt a rendszerváltás utáni szintre. A pártokhoz való tartozás és a pártokban végzett önkéntes munka a politikából való kiábrándulással párhuzamosan a harmadára esett a két évtized alatt. A civil szervezethez való tartozást és az NGO-kban végzett önkéntes munkát hétféle civil szervezet közül legalább az egyikben való részvétellel, illetve önkénteskedéssel mértük. A rendszerváltást követően valamivel 10% felett volt a civil szervezethez tartozók és 7% volt az önkéntes munkát végzők aránya, ami napjainkra jelentősen lecsökkent. A civil szervezetek számának növekedésével tehát az állampolgári passzivitás is nőtt, azaz egyre több szervezetben egyre kevesebb magyar tevékenykedik (3. táblázat).

3. táblázat: Politikai és civil részvétel Magyarországon (%)

	Szervezethez tartozás			Önkéntes munka		
	1991	1999	2008	1991	1999	2008
Vallási, egyházi szervezet	11,1	12,1	6,1	2,6	5,4	2,2
Szakszervezet	31,7	7,0	3,7	4,6	1,3	0,7
Párt	2,4	1,6	0,6	1,2	1,1	0,4
Civil szervezet ^a	10,5	7,7	6,4	7,1	7,5	4,7

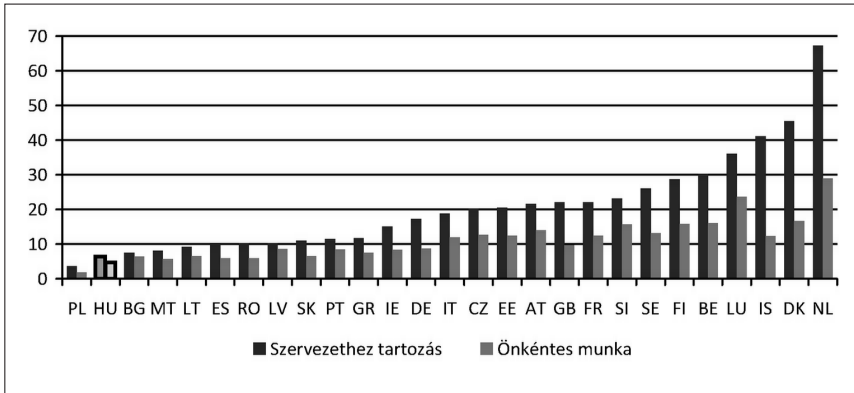
^a A következő civil szervezetek közül legalább az egyikhez tartozás, legalább egy szervezetnek végzett önkéntes munka: szociális; oktatási, művészeti, kulturális; helyi közösségi; emberi jogi; környezetvédelmi; békemozgalom; egészségvédelemmel foglalkozó.

Az adatok forrása: EVS 2–4. hullám

Az Európai Unió tagállamai közül a civil szervezeti aktivitás tekintetében Magyarország az utolsó előtti helyen szerepel – egyedül Lengyelországot előzzük meg (8. ábra). Míg a magyarok 6%-a tartozik valamilyen civil szervezethez, addig az európai átlag 20% feletti. A többi kelet-európai ország jellemzően az alacsony civil tagsággal bíró államok között található, de az európai átlag körüli vagy azt meghaladó civil aktivitást tud felmutatni például Csehország, Szlovénia vagy Észtország is. A lista élén a skandináv és a Benelux ál-

lamok állnak. Az önkéntes munkát végző magyarok 5%-os aránya szintén messze elmarad az Európai Unió átlagától (11%). Az országok sorrendje nagyjából megfelel a szervezethez tartozás sorrendjének.

8. ábra: Civil szervezeti aktivitás az Európai Unió tagállamaiban (%),
2008–2010

Az adatok forrása: ESS 4. hullám

Összefoglalás

Ha a társadalom integrációja szempontjából alapvető fontosságúnak tartjuk az intézményekben vetett bizalom és az általánosított bizalom magas szintjét, a normakövető cselekvéseket és a társadalmi részvételt, akkor nem rajzolódik ki biztató kép a mai magyar társadalomról. A rendszerváltás óta jelentősen csökkent az intézményi bizalom, és csökkent a másokba vetett bizalom is. E tekintetben az európai országok utolsó harmadában helyezkedik el Magyarország. A normaszegések elutasítása meglehetősen magas a magyarok körében, ugyanakkor a normaszegő cselekvések kapcsán meglehetősen őszintétlennek tűnik hazánk: miközben másokról európai összehasonlításban rendkívül nagy arányban feltételezünk normaszegő viselkedést, a saját normaszegő cselekvéseink bevallása tekintetében az utolsók között vagyunk. Azaz másokról rosszat feltételezünk, saját magunkat pedig jónak mutatjuk. Az érzékelt korrupció Magyarországon átlagos volt az évezred első évtizedének végén, ugyanakkor a *Transparency International* nemzetközi összehasonlításban gyakran használt korrupció-érzékelési indexe szerint a nemzetközi szereplők érzékelése szerint Magyarország helyzete folyamatosan romlik. Ahogy a romló intézményi bizalom is jelzi, a magyar társadalom egyre inkább kiábrándul a politikából, a részvételi hajlandóság, a politika iránti érdeklődés napjainkra soha nem látott mértékre süllyedt. A civil szervezeti aktivitás szintén csökkenő tendenciát mutat, ráadásul európai összehasonlításban az egyik legalacsonyabb. Összességében, ha a magyar társadalmat a jól integrált és a dezintegrált társadalmak skáláján kell elhelyezni, akkor a vizsgált dimenziók alapján azt kell mondanunk, hogy Magyarország inkább egy dezintegrált társadalom képét mutatja.

Hivatkozások

- Algan, Y.–Cahuc, P. (2010). Inherited Trust and Growth. *American Economic Review*, 100(5). 2060–2092.
- Banfield, EC. (1958). *The Moral Basis of a Backward Society*. Glencoe–Illinois: The Free Press.
- Bauer B.–Szabó A. (szerk.) (2009). *Iffúság 2008 gyorsjelentés*. Budapest: Szociálpolitikai és Munkaügyi Intézet.
- Bóhm A. (2008). *A politikai klíma változásai Magyarországon (2002–2007)*. In: Füstös L.–Guba L.–Szalma I. (szerk.) *Társadalmi regiszter 2008/1. A politikai klíma változásai, értékek, gazdasági erkölcs, Európai Társadalmak Összehasonlító Vizsgálata 6. kötet*. Budapest: MTA PTI–MTA SZKI. 9–19.
- Brann, P.–Foddy, M. (1987). Trust and the Consumption of a Deteriorating Common Resource. *The Journal of Conflict Resolution*, 31(4). 615–630.
- Cohen, J. (1999). Trust, voluntary association and workable democracy: the contemporary American discourse of civil society. In: Warren, ME. (szerk.) *Democracy and Trust*. Cambridge: Cambridge University Press. 208–248.
- Csepeli Gy.–Örkény A.–Székelyi M.–Barna I. (2004). Bizalom és gyanakvás. Szociálpszichológiai akadályok a piactudományhoz vezető úton Kelet-Európában. *Szociológiai Szemle*, 1. 3–35.
- Dupcsik Cs.–Tóth O. (2008). Feminizmus helyett familizmus. *Demográfia*, 51(4). 307–328.
- Fukuyama, F. (1997). *Bizalom*. Budapest: Európa.
- Gaszó F. (2005). A politika világa hazai és nemzetközi metszetben. In: Füstös L. és Guba L. (szerk.) *Európai társadalmi regiszter 2002. Európai Társadalmak Összehasonlító Vizsgálata, 3. kötet*. Budapest: MTA PTI, MTA SZKI. p. 6–22.
- Giczi J.–Sik E. (2009). Bizalom, társadalmi tőke, intézményi kötődés. In: Tóth I. Gy. (szerk.) *Tárki Európai Társadalmi Jelentés*. Budapest: Tárki. 65–84.
- Helliwell, J. F.–Wang, S. (2010). Trust and Well-being. *National Bureau of Economic Research Working Paper Series*, No. 15 911.
- Keller T. (2009). A gazdaság erkölcsösségét szabályozó társadalmi normákról – normakövetés és normaszegés. In: Tóth I. Gy. (szerk.) *Tárki Európai Társadalmi Jelentés*. Budapest: Tárki. 155–166.
- Keller T.–Sik E. (2009). A korrupció észlelése, elfogadása és gyakorlata. In: Tóth I. Gy. (szerk.) *Tárki Európai Társadalmi Jelentés*. Budapest: Tárki. 167–182.
- Khodyakov, D. (2007). Trust as a Process. *Sociology*, 1. 115–132.
- KSH (2008). *Nonprofit szervezetek Magyarországon 2006*. Budapest: KSH
- Laki L.–Szabó A. (2004). Részvétel a társadalom „önkéntes” szervezetei életében. Önkéntesség, szervezkedés és szervezetek, érdekmegjelenítés, állampolgári aktivitás. In: Füstös L.–Guba L. (szerk.) *Társadalmi regiszter 2002. Európai Társadalmak Összehasonlító Vizsgálata, 2. kötet*. Budapest: MTA PTI–MTA SZKI. 30–49.
- Messick, D. M.–Wilke, H.–Brewer, MB.–Kramer, RM.–Zemke, PE.–Lui, L. (1983). Individual adaptations and structural change as solutions to social dilemmas. *Journal of Personality and Social Psychology*, 2. 294–309.
- Nárai M. (2004a). A civil szervezetek szerepe és jelentőségük. *Educatio*, 4. 616–634.
- Nárai M. (2004b). A nonprofit szektor jellemzői az Európai Unióban és Magyarországon. *Comitatus: önkormányzati szemle*, 1–2. 49–61.

- Putnam, RD. (1993). *Making Democracy Work*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Rose-Ackerman, S. (2001). Trust, honesty and corruption: reflection on the state-building process. *European Journal of Sociology / Archives Européennes de Sociologie*, 42(03). 526–570.
- Simon J. (1996). A demokrácia értelmezése a posztkommunista országokban. *Szociológiai Szemle*, 1. 113–156.
- Tóth I. Gy. (2009). *Bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságérzet és paternalizmus a magyar társadalom értékstruktúrájában. A gazdasági felemelkedés társadalmi-kulturális feltételei című kutatás zárójelentése*. Budapest: Tárki.
- Tyler, T. R.–DeGoey, P. (1995). Collective Restraint in Social Dilemmas: Procedural Justice and Social Identification Effects on Support for Authorities. *Journal of Personality and Social Psychology*, 3. 482–497.
- Ward, P.–Meyer, S. (2009). Trust, Social Quality and Wellbeing: A Sociological Exegesis. *Development and Society*. 2. 339–363.
- Wollebaek, D.–Selle, P. (2002). Does Participation in Voluntary Associations Contribute to Social Capital? The Impact of Intensity, Scope, and Type. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 1. 32–61.